

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.92

**СОЦІАЛЬНЕ «Я» ЯК СКЛАДОВА Я-КОНЦЕПЦІЇ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

Агаркова А.І., аспірант
кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

У статті виокремлено і проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення соціального Я як складової Я-концепції у сучасній психологічній науці. Виділено наступні суттєві аспекти Я-концепції: 1) Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе); 2) Я-концепція як інтерпретація особистісного і соціального досвіду; 3) Я-концепція як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії. Особливого значення у нашому дослідженні має соціальний характер Я-концепції, яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Визначено, що соціальне Я у структурі Я-концепції, з одного боку, представлено як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значущих інших соціального образу Я.

Ключові слова: Я-концепція, соціальне Я, дзеркальне Я, самосвідомість, соціально-психологічна адаптація.

В статье выделены и проанализированы основные теоретико-методологические подходы к изучению социального Я как составляющей Я-концепции в современной психологической науке. Выделены следующие существенные аспекты Я-концепции: 1) Я-концепция как средство обеспечения внутренней согласованности личности (как система представлений, суждений, убеждений и оценок индивида о самом себе) 2) Я-концепция как интерпретация личностного и социального опыта; 3) Я-концепция как совокупность ожиданий в процессе социального взаимодействия. Особое значение в нашем исследовании имеет социальный характер Я-концепции, который выступает одновременно как предпосылка и следствие социальной жизни, социального взаимодействия, определяется социальным опытом. Определено, что социальное Я в структуре Я-концепции с одной стороны, представлено как система осознаваемых личностью идентификаций, социальных ролей, установок и ценностей, а с другой – это совокупность представлений о себе, полученных через опыт и интерпретацию влияния окружающей среды, то есть оценки значимых других социального образа Я.

Ключевые слова: Я-концепция, социальное Я, зеркальное Я, самосознание, социально-психологическая адаптация.

Aharkova A.I. THE SOCIAL "I" AS A COMPONENT OF I-CONCEPTS: THEORETICAL ANALYSIS OF THE BASIC APPROACHES IN MODERN PSYCHOLOGY

The article singles out and analyzes the main theoretical and methodological approaches to the study of the social self as a component of the self-concept in modern psychological science. The following essential aspects of the self-concept are distinguished: 1) the self-concept as a means of ensuring the internal coherence of the individual (as a system of representations, judgments, beliefs and evaluations of the individual about oneself); 2) the self-concept as an interpretation of personal and social experience; 3) I-concept as a set of expectations in the process of social interaction. Of particular importance in our study is the social character of the self-concept, it acts simultaneously as a prerequisite and consequence of social life, social interaction, determined by social experience. It is determined that the social self in the structure of the self-concept on the one hand is represented as a system of identifiable identities, social roles, attitudes and values recognized by the individual, and on the other – a set of ideas about oneself obtained through experience and interpretation of the influence of the environment, significant other social image of I.

Key words: I-concept, social self, mirror self, self-consciousness, social-psychological adaptation.

Постановка проблеми. Визначення поняття і сутності соціального Я можливе у рамках розуміння його як складової Я-концепції. Я-концепція та її компоненти виступають об'єктами міждисциплінарних досліджень. У науковій літературі існують

різні підходи до вивчення Я-концепції, що з одного боку, дозволяє виявити її різні компоненти, а з іншого – ускладнює визначення даного феномену і виявлення конкретного змісту даного поняття. Актуальною науковою проблемою є виокремлення

особливостей соціального Я як складової Я-концепції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема Я-концепції і соціального Я як її складової досліджувалася багатьма вітчизняними і закордонними вченими. Нині у психології виокремилися три основні підходи до тлумачення поняття Я-концепції та розуміння її феноменології: гуманістичний підхід (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); психодинамічний підхід (Е. Берн, Дж. Марсія, Г. Саллівен, А. Фрейд, Е. Фром, К. Хорні та ін.); інтеграціоністський підхід (В. Вундт, Н. Грот, П. Жане, Ч. Кулі, Т. Ліппс, Дж. Мід та ін.).

Що стосується вітчизняної психології, то на даний час накопичений великий масив фундаментальних наукових праць, присвячених вивченню Я-концепції як психічного утворення особистості та аналізу його структурних складових (Б. Ананьев, Л. Виготський, І. Кон, О. Леонтьєв, В. Мерлін, А. Налчаджян, А. Петровський, А. Спіркін, В. Столін, І. Чеснокова, В. Ядов, М. Ярошевський та ін.). Серед останніх досліджень з проблематики Я-концепції особистості виділяються роботи таких українських вчених, як І. Андрійчук, О. Васильченко, Н. Давидюк, Н. Жигайло, Є. Калюжна, С. Кузікова, Я. Мацегора, Ю. Матвеев, Н. Тавровецька, О. Шибрук та інші. Однак комплексного аналізу теоретичних підходів щодо розуміння сутності соціального Я на даний момент практичного немає, що свідчить про актуальність наукової проблеми дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – виокремити і проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення сутності соціального Я як складової Я-концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психологічній науці немає єдиного трактування поняття «Я-концепція» і уявлень про структуру даного феномену. Проведений аналіз літературних джерел дозволив виявити відсутність єдиного трактування поняття Я-концепції.

Наприклад, К. Роджерс вважав, що Я-концепція – це «організована і доступна усвідомленню структура уявлень про себе, яка включає уявлення про власні характеристики і можливості, уявлення про себе стосовно інших і оточуючого середовища, ціннісні характеристики, засновані на особистісному досвіді, цілі та ідеали, що мають позитивне або негативне значення» [18, с. 136].

По іншому трактує Я-концепцію Д. Стейнс. На його думку, Я-концепція представлена у свідомості як система уявлень, образів і оцінок, які стосуються са-

мого індивіда. Вона включає оцінюючі уявлення, що виникають у результаті реакцій індивіда на самого себе, а також уявлень про те, який він має вигляд в очах інших людей. На основі останніх формулюється й уявлення про те, яким би він хотів бути і як він повинен себе поводити [20, с. 84].

На думку І. Андрійчук, Я-концепція виступає як відносно стабільна і усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1]. О. Васильченко визначає Я-концепцію як поліфункціональну систему, яка може бути представлена як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну ідентичності [5].

Ряд дослідників вважають, що сутність поняття Я-концепції розкривається у самій назві поняття і означає концепцію, тобто сукупність уявлень про власне Я, тому обмежуються достатньо загальним визначенням Я-концепції і концентрують свою увагу на дослідженні структури, функцій і способів зміни Я-концепції.

Так, Дж. Хансен і П. Мейнард визначають Я-концепцію як «сукупність уявлень про себе, що вмщує почуття, переконання і ставлення індивіда до себе» [17, с. 41]. На думку М. Розенберг, Я-концепція – «сукупність думок і почуттів індивіда відносно себе як об'єкта» [19, с. 7]. Інші дослідники зосереджуються на визначенні Я-концепції через її сутнісні, структурні або функціональні особливості. Так, Р. Бернс визначив Я-концепцію як «сукупність всіх уявлень індивіда про себе на основі оцінки значущих інших» [2, с. 334].

А. Петровський та М. Ярошевський, фокусуючись на соціальній природі Я-концепції, розглядають її як «відносно стійку, не завжди усвідомлювану, переживаєму як неповторну систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він здійснює власну взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе» [10, с. 419].

А. Налчаджян розглядає Я-концепцію як загальну структуру самосвідомості, що належить Я, де Я виступає ядром особистості, її центром. Крім того, він вважає, що динамічні та у значній мірі усвідомлені Я-образи є актуально усвідомлюваними частинами Я-концепції, її підструктурами, які у відповідності до зовнішніх ситуацій, швидко змінюють один одного [12].

Отже, аналіз визначень Я-концепції різними авторами дозволив зробити висновок, що більшість дослідників згодні у тому, що Я-концепція виступає як ядро особистості [8; 9]. Вона суб'єктивна, багатоаспектна, організована і структурована, відносно

стійка і формується у процесі соціальної взаємодії. Існуючі розбіжності пов'язані відносно вирішення питання про наявність або відсутність неусвідомлюваного компонента, а також упорядкованості між різними складовими Я-концепції. До того ж визначення розрізняються за ступенем своєї деталізації і рівню розкриття уявлень про структуру Я-концепції. У цілому, можна виділити наступні суттєві аспекти Я-концепції: 1) Я-концепція як засіб забезпечення внутрішньої узгодженості особистості (як система уявлень, суджень, переконань і оцінок індивіда про самого себе); 2) Я-концепція як інтерпретація особистісного і соціального досвіду; 3) Я-концепція як сукупність очікувань у процесі соціальної взаємодії. Особливого значення у нашому дослідженні має соціальний характер Я-концепції, яка виступає водночас як передумова й наслідок соціального життя, соціальної взаємодії, що визначається соціальним досвідом. Взаємозв'язок Я-концепції та соціального життя полягає у досягненні гомеостатичних відносин з навколишнім оточенням (як соціально-психологічна адаптація), що досягається через усвідомлення індивідом своїх дій і вчинків, прийняття (або неприйняття), зміну, корекцію соціальних стереотипів, цінностей і норм.

Соціальну складову Я-концепції, що представлена як її структурний компонент, розглянемо з позиції наступних теоретичних положень: 1) проблема Я-концепції у підході В. Джемса; 2) Я-концепція з позиції символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід, І. Гофман); 3) структурно-функціональна модель Я-концепції у науковому підході Р. Бернса; 4) феноменологічний підхід у працях К. Роджерса; 5) уявлення про ідентичності, розвинуті Е. Еріксоном; 6) структура Я-концепції як продукту самосвідомості особистості (В. Столін, А. Петровський, М. Ярошевський, В. Мухіна, А. Налчаджян та інші).

В. Джемс першим з психологів почав розробляти структуру Я-концепції. Він розглядав глобальне, особистісне Я (Self) як двояке утворення, в якому поєднуються: Я-як-суб'єкт (I) – активне, усвідомлюване Я і Я-як об'єкт (Me) – змістовна характеристика Я, причому, Я-як-об'єкт виступає результатом діяльності Я-як-суб'єкта з упорядкування та інтерпретації власного досвіду [7]. Ці аспекти утворюють для кожної людини унікальний образ, або сукупність уявлень про себе як особистості. В. Джемс виділяє наступні складові у структурі Я-як-об'єкта: 1) духовне Я – сукупність психологічних особливостей, схильностей, оцінок і моральних норм; 2) матеріальне Я – влас-

ність людини; 3) соціальне Я – сукупність якостей людини, які відомі оточенню, а також уявлення про неї; 4) фізичне Я – фізична оболонка, тіло людини.

Характеризуючи соціальне Я, В. Джемс зазначає, що у людини стільки соціальних Я, скільки людей знають її або мають про неї певні судження. Але, визнаючи множинний характер соціального Я, він вказує на те, що «ці множинні Я не говорять однаково за силою голосом» [7] і у залежності від ситуації на перший план виходить тільки один соціальний образ Я-як-об'єкта. Тобто, на думку В. Джемса, всі множинні соціальні Я можуть і повинні утворювати гармонію, дозволяючи людині поводитися адекватно у багатьох різних ситуаціях. Отже, у концепції В. Джемса соціальне Я пов'язане як із характером ситуації соціальної взаємодії, так і з соціальними ролями, які виконує індивід, щоб адаптивно реагувати на ці ситуації і отримувати позитивну оцінку з боку соціального оточення.

Запропоновані В. Джемсом концепція особистісного Я, гіпотеза про двоякість інтегрального Я і ідея про множинність соціальних проявів Я лягли в основу інших ідей щодо Я-концепції.

У перші десятиліття ХХ ст. вивчення Я-концепції тимчасово перемістилося з традиційного формату психології у соціологію. Головними теоретиками стали Ч. Кулі і Дж. Мід – представники символічного інтеракціонізму. Ними запропонований новий погляд на індивіда як суб'єкта соціальної взаємодії. Так, Ч. Кулі запропонував теорію, в якій розвиток людини розглядається як наслідок її взаємодії із соціальним оточенням. Для пояснення процесу отримання індивідом інформації про себе Ч. Кулі застосовує термін «Дзеркальне Я», яке він розуміє як соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого». Ч. Кулі стверджує, що уявлення індивіда про те, як його оцінюють інші, надають зворотній зв'язок для самооцінки і суттєво впливають на його Я-концепцію і поведінку [15]. Отже, соціальне Я являє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей, установок і соціальних ролей.

Дж. Мід, підтримуючи концепцію «Дзеркального Я» Ч. Кулі, зазначає, що становлення людського Я як цілісного психічного явища виступає як розгорнутий «усередині» індивіда соціальний процес, у межах якого виникають за В. Джемсом Я-як-суб'єкт («I») і Я-як-об'єкт («Me»). Учений стверджує, що саме через засвоєння культури люди здатні передбачати поведінку інших. У свідомості особистості виникає те, що він позначив

терміном «узагальнений інший», розуміючи під цим узагальнену оцінку особистості іншими людьми [11]. Отже, на думку Дж. Мід «Ме» утворюють засвоєні індивідом соціокультурні установки, усвідомлені і прийняті уявлення «інших» про себе, а «І» – це те, як індивід, як суб'єкт психічної діяльності, сприймає власне «Ме».

Таким чином, інтеракціоністський підхід у розумінні структури Я-концепції, і особливо сутності соціального Я – це соціально орієнтований на людину підхід, оскільки постулює, що індивід – продукт рольової взаємодії між людьми, а самоусвідомість і ціннісні орієнтації особистості дзеркально відображають реакції на нього оточуючих людей. Отже, Я-концепція розвивається тільки в актуально-динамічному форматі соціальної взаємодії.

Підкреслює соціальний аспект формування Я-концепції і Р. Бернс. Одним із головних досягнень Р. Бернса у дослідженні Я-концепції є розробка структури Я-концепції індивіда, яку він розуміє як сукупність установок особистості, що спрямована на саму себе [2, с. 334]. У структурі Я-концепції він виділив такі складові: 1) когнітивна складова (образ Я – уявлення індивіда про себе); 2) емоційно-оцінна складова (самооцінка афективна оцінка цього уявлення, яка може володіти різною інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх засудженням або прийняттям); 3) поведінкова складова (потенційна поведінкова реакція – конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою).

Визначені установки можуть мати різні модальності, серед яких Р. Бернс виділив:

- реальне Я – установки, що пов'язані з тим, як індивід сприймає власні актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями про те, який він є насправді;

- дзеркальне (соціальне Я) – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким його сприймають інші;

- ідеальне Я – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би бути [2, с. 364].

Отже, за Р. Бернсом Я-концепція – це активний продукт самосвідомості, що керує поведінкою людини, який відіграє трояку роль: 1) сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості; 2) визначає інтерпретацію досвіду; 3) є джерелом очікувань. Соціальне Я при цьому виступає як модальність образу Я, самооцінки і поведінки індивіда через уявлення «дзеркального іншого» про нього – якості, ролі, статусу, цінності.

Великий внесок у дослідження сутності категорії «Я» з позиції феноменологічного підходу зробили західні дослідники А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Г. Мюррей та ін. Вони виступали проти «атомістичного» подрібнення особистості й поелементного її розгляду. Це сприяло формуванню підходу, відповідно до якого розглядаються не поодинокі Я-образи, а систематизована Я-концепція. Найбільш значущим представником феноменологічного підходу, який займався вивченням Я-концепції, є К. Роджерс [14]. Основні положення теорії К. Роджерса можна представити наступним чином:

- поведінка особистості залежить від суб'єктивного індивідуального сприйняття;

- будь-яке сприйняття індивіда відбивається у феноменальному полі його свідомості, центром якої є Я-концепція;

- Я-концепція регулює поведінку і визначає внутрішню сутність особистості;

- Я-концепція визначається цінностями, тобто має соціокультурне походження;

- Я-концепція володіє відносною стабільністю, що визначає наявність достатньо стійких схем поведінки;

- розходження між досвідом індивіда і його Я-концепцією нейтралізуються за допомогою механізмів психологічного захисту;

- головним спонуканням будь-якої людини є прагнення до самоактуалізації.

Конструкт «самості» є невіддільною частиною теорії К. Роджерса. Як зазначає вчений, «самість, або Я-концепція – це організований, послідовний концептуальний конструкт, який складається із сприйняття Я, взаємин Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних з цими уявленнями [16, с. 540]. Отже, Я-концепція поєднує усвідомлене сприйняття і цінності.

К. Роджерс [14] виділив чотири параметри «Я»: «real self-concept» (реальне уявлення про себе), «social self-concept» (уявлення про свою соціальну роль), «physical self-concept» (уявлення про свій фізичний стан) і «ideal self-concept» (уявлення про свої цілі, плани і бажання на майбутнє). Хоча у психологічній теорії К. Роджерса немає чіткого виділення структурних компонентів Я-концепції (виходячи з положень про цілісність особистості, суб'єктивність сприймання і пізнання дійсності та здатність до внутрішнього зростання), слід зазначити, що його розуміння Я-концепції як структурно-динамічного утворення збігається з багатьма іншими науково-психологічними підходами.

Так, когнітивний компонент Я-концепції у К. Роджерса – це уявлення про власні

цінності, переконання, соціальні ролі; емоційно-оцінний компонент – самоствавлення і самоприйняття; поведінковий – прагнення до самоактуалізації як єдиний мотиваційний конструкт. З іншого боку, Я-концепція – це те, як людина уявляє і сприймає себе, тобто Я-концепція відображає самоприйняття людиною з позиції її уявлень про ті чи інші соціальні ролі. Отже, соціальний аспект Я-концепції (соціальне Я) – це уявлення індивіда про сукупність засвоєних ним соціокультурних цінностей і соціальних ролей – тобто певний набір соціальних Я-образів.

У контексті даного дослідження цікавим є Его-психологія Е. Еріксона до розуміння особистості і Я-концепції, причому его він розглядав як автономну структуру особистості, основним напрямком розвитку якої є соціальна адаптація. Проблема Я-концепції розглядалася Е. Еріксоном у контексті категорії его-ідентичності, тобто ототожнення з Я. Остання, на думку вченого, є продуктом відповідної культури. Ототожнення Его-індивіда виникає у процесі інтеграції його окремих ідентифікацій [3, с. 234]. Отже, за Е. Еріксоном Я-концепція виступає як ідентичність особистості, що виникає на біологічній основі і формується під впливом чинників певної культури. При цьому ідентичність розуміється як суб'єктивне відчуття безперервної самототожності у процесі розвитку і становлення особистості. При цьому соціальне Я виступає як цілісна, холістична сукупність соціальних ролей і ідентифікацій (формується у процесі соціально-психологічної взаємодії з оточенням), котра сприяє успішній соціальній і психологічній адаптації у конкретному соціокультурному середовищі.

У радянській і вітчизняній психології Я-концепція розглядається як продукт і результат самосвідомості особистості. А. Петровський і М. Ярошевський вважають, що «Я-концепція включена у структуру особистості. Це система самоприйняття, розуміння, визначення себе суб'єктом, образом Я, що складається на основі взаємодії з навколишнім середовищем. Це відносно стійка система вираження множинних «Я», система установок, спрямованих на самого себе, що включає на різних рівнях свого прояву такі механізми, як когнітивний, емоційний, вольовий, поведінковий» [13, с. 19]. Погоджуючись із зазначеними авторами, український дослідник М. Боришевський [4] розглядає «образ Я» як результат самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення людини до себе; як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань

у процесі життєдіяльності; як рівень самосвідомості, при якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності власної особистості. Таке розуміння лежить в основі багатьох підходів, які розглядали Я-концепцію як сукупність усіх уявлень індивіда про самого себе, тобто визначали Я-концепцію як результат самосвідомості.

Залежно від того, на якому рівні – організму, соціального індивіда чи особистості – виявляється активність людини, В. Столін у структурі Я-концепції виділяє: 1) фізичний Я-образ (схема тіла), викликаний потребою у фізичному добробуті організму; 2) соціальні ідентичності: статеві, вікові, етнічні, громадянські, соціально-рольові, які пов'язані з потребою людини у приналежності до спільноти і бажанням перебувати у ній; 3) диференційований образ Я, який характеризує знання про себе у порівнянні з іншими людьми та надає індивіду відчуття власної унікальності, що забезпечує потребу у самовизначеності і самореалізації [6, с. 26]. В. Столін вказує на те, що інтеріоризовані індивідом соціальні ролі усвідомлюються ним як різні сторони власного Я і складають основу структури Я-концепції. Основні завдання, цілі, норми соціальної поведінки, цінності, що подають сутність найбільш значущих соціальних ролей, використовуються особистістю як зразок при побудові власної Я-концепції.

Отже, на основі аналізу різних теоретико-методологічних підходів щодо розуміння Я-концепції і виділення її структурних компонентів, можна виокремити наступні сутнісні аспекти соціального Я:

1) соціальне Я пов'язане як із характером ситуації соціальної взаємодії, так і з соціальними ролями, які виконує індивід, щоб адаптивно реагувати на ці ситуації і отримувати позитивну оцінку з боку соціального оточення;

2) соціальне Я (у концепції Ч. Кулі – «дзеркальне Я») – це соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого»;

3) соціальне Я являє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей і установок;

4) індивід виступає представником багатьох соціальних груп, тому має стільки ж різних соціальних Я, скільки існує груп, що складаються з осіб, чия думка вона цінує;

5) соціальне Я виступає як модальність образу Я, самооцінки і поведінки індивіда через уявлення «дзеркального іншого» про нього – якості, ролі, статуси, цінності;

6) соціальне Я виступає як цілісна сукупність соціальних ідентифікацій (формує-

чись у процесі соціально-психологічної взаємодії з оточенням), котра сприяє успішній соціальній і психологічній адаптації у конкретному соціокультурному середовищі.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, соціальне Я у структурі Я-концепції з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції у процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значущих інших соціального образу Я.

Напрямом подальших досліджень може виступати виокремлення внутрішніх і зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / І.П. Андрійчук. – К., 2003. – 23 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. Михаил Гнедовский, Марина Ковальчук ; общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Бернс Р. Эриксон об идентичности / Р. Бернс // Хрестоматия по общей психологии. – М. : Психология, 2000. – С. 233-240.
4. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психол. наук : 19.00.07 / М.И. Боришевский. – К., 1992. – 77 с.
5. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О.М. Васильченко. – К., 2003. – 24 с.
6. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : [навчальний посібник] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
7. Джемс У. Психология / У. Джемс ; под. ред. Л.А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
8. Жигайло Н.І. Проблема феномену та структури «Я-концепції» особистості в контексті поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників / Н.І. Жигайло, О.В. Шибрук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2014. – Вип. 26. – С. 70-74.
9. Калюжна Є.М. Я-концепція як ресурс досягнення цілісності та зрілості особистості / Є.М. Калюжна // Психологія: Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2014. – С. 102-112.
10. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
11. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость / Дж. Г. Мид // Американская социологическая мысль / под ред. В.И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 224-227.
12. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
13. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
14. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
15. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пилло, Д. Сирс. – СПб : Питер, 2004. – 767 с.
16. Хьелл Л. Теории личности. Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб : Питер Пресс, 1997. – 606 с.
17. Hansen J.C. Youth: self-concept and behavior / J.C. Hansen, P.E. Maynard. – Columbus, OH : Charles E. Merrill Publishing Company, 1973. – 106 p.
18. Rogers C.R. Client-centered therapy, its current practice, implications, and theory / C.R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin, 1951. – 560 p.
19. Rosenberg M. Conceiving the self / M. Rosenberg. – NY : Basic, 1979. – 319 p.
20. Staines J.W. A psychological and sociological investigation of the self as a significant factor in education Ph. D. Thesis, University of London. –1954. – P. 83-87.